

Поэма жанрындағы Султанмахмуттың алғашқы туындысы - «Таныстыру». Бұл шығарма 1917-1918 жылдың қысында Абай елінде жазылған. Денсаулығына байланысты ел ішіне кеткенмен, 1917 жылғы Ақпан төңкерісінен кейінгі жағдай, патшаның тақтан кетуі, Алашорда партиясы мен үкіметінің құрылуы әлі де ізі суымаған, ақынның ой-сезімін қозғаған, азаматтық намысын жаныған оқиғалар еді. Ол Семейде қазақтың ұлттық тәуелсіздігі туын қотерген Алаш партиясына тілектестер ішінде болды. Оның жолын қуаттап «Алаш ұраны» мен мақалалар жазды.

Алаш туы астында
Құн сонгенше сонбейміз.
Енді ешкімнің Алашты
Қорлығына бермейміз.
...Олар жерден кеттік біз,
Бұл заманға жеттік біз.
Жасайды, Алаш, оқпаймыз! –

деп жар салды. Олар әрі қарай Алаш ісіне адалдықты, оны қолдауды уағыздайды, бірлікке, ел тұтастығы үшін күреске шақырады.

«Таныстыру» осы әсермен жазылған. Поэма Алашорда үкіметінің белгілі қайраткерлерімен таныстыру мақсатын қозғайды. Ол оқыған адам мен қара қазақтың диалогына құрылады. Қара қазақ аумалы-тоқпелі осы заманда кімге сүйеніп, кімге сенеміз деген сұрақ қояды да, оқыған оған жауап береді. Алдыңғы кезекте ол Әлихан Бөкейхановты, Ахмет Байтұрсынұлыны, Міржақып Дулатовты таныстырып, олардың қазақ халқының тәуелсіздігі жолындағы жалаң еңбегін зор бағалайды.

Дулатов, Байтұрсынұлы, Бөкейханов
...Бірі - құн, бірі - шолпан, бірі - айым, -

дейді. Оларға ертеңгі жастар ішінен Әлімхан Ермековті, Халел Габбасовты, ақын Шәкәрім Құдайбердіұлының, қазақ мәдениетінің белгілі қайраткерлері Нәзипа, Нұрғали Құлжановтарды тандап алып, олардың еңбегіне сипаттама береді. Ақын ойлары жалаң баяндалмай, образ ашар бейнелі суреттер мен суретке құрылған («Менінше, Ермеков деген бала, ұқсайды ұшқыр қыран қаршығаға») немесе Габбас туралы айтқан: «Ызаны ұмыта

алмас ошiн алмай, ондайга iшi зәрлi, сырты балдай. Озi айтпаса, твсiнен уктырмайды, екенiн жvректегi ойы кандай» деген сиякты).

Сол кезде Семейде болган iс басындагы адамдардын бәрiн таныстыру мiндетiн алганмен, акын онын бәрiн жаппай мадактай бермейдi. Кобiне сын козiмен карайды, оларды енбегiне карай багалайды. Акыннын осындай жолмен таныстыратын кейiпкерлерiнiн iшiнде Мvкыш Поштайvлы, Жакып Акбайvлы, Райымжан Марсеков, Сатылган Сабатаев сиякты азаматтар бар. Олардын сыпаттамасы да акындык оймен, суреткерлiкпен берiлген.

Атап айтуга тvрарлык бiр нәрсе - Сvлтанмахмvттын акындык талант туралы айтып отырып Абайга берген мiнездемесi. Абайды ол казак әдебиетiнiн оган дейiнгi vлгiсiнiн бәрiнен жоғары кояды, бiлiмсiз талант коп адастырган акындар тобынан Абайды болiп алады:

Абайды дейiк биiк бvлтка жеттi,
Аз iлiмi жетуiне жәрдем еттi.
Алты алашка атагы айкындалып,
Сvйiктi, тағзым мiндi, суреттi.

Толстой онан биiк кvнге жеттi
Кvн астындагы елдерге данкы кеттi.
Алса егер Толстойдын тәрбиесiн
Абай да корсетер ед сондай кептi, -

деп жазады. Оз заманынын ойшыл акындары iшiнен Сvлтанмахмvт Шәкәрiмге болекше карайды, онын ойшылдыгы жалғыз казак емес, бvкiл адамзатка ортак деген пiкiр айтады:

Бvл казактын максvты - биiк, алыс.
Таппаса да созiне кvлак салыс.
Казак деп жекелеме, адамзат де,
Ол кiсiнiн пiкiрiмен болсан таныс. ...

Деменіз тымак киген жай бір казак,
Киген киім, жүрісі, түріне карап.
Надандар оны олшейтін олшеуіш жоқ,
Аулақжүр, біле алмайсын жай шамалап.

«Таныстырудың» идеялық мазмұны осы айтылғандардан-ақ байқалады, акын жеке адамдарды бағалағанда, олардың адамдық, қоғамдық еңбектерін халыққа, еліне сіңірген қызметімен олшейді, ел басшылығына дәмелі адамдарға салмақ артады, сын айтады. Мұның өз кезінде, заман халық ішінен шыққан қайраткерлерді іріктеп жатқан тұста, айрықша манызы болды. Султанмахмут елді ойлы, білімді басшылардың манына бірігуге үндеді.

Окінішке қарай, бұл шығармаларды Султанмахмуттың сол тұста жазған тағы басқа бірқатар еңбектеріне (мысалы, «Айтыс») қоса ескілікпен, ұлтшылдықпен байланыстырып, көп уақыт ауызға алмай келдік. Оларға дәуірдің кезеңді оқиғаларынан, уақыт пен кеністіктен тыс қарадық, халықтардың ұлт-азаттық қозғалыстарына, ой-пікірдегі, қоғамдық жүйедегі революциялық өзгерістерге қарсы қойдық. Көп мәселелерді талдауда түрпайы социологиялық принципке бой алдырдық. Соның нәтижесінде тұтас ақынды, тұтас қозғалысты болшектеп, оның эволюциялық осы жолына дұрыс баға беруден аулақтап қалғанымыз да жасырын емес. Бүгінге дейін Султанмахмуттың үлкен бір қатесі осымен байланысты.

Ал шын мағынасында, Султанмахмут - ұлы ақындардың бірі. Қайшылығы, қателері болған шығар, бірақ ол оның ұлылығын кішірейтпейді. Заманы ауыр, жүрген жолы қиын болды. Ол заманда кімге жеңіл болды дейсіз? Оның пікірлес, тілектес ағалары - бәрі де кейін келмеске кетті. Көп уақыт ақынның замандастарының өзі - М.Сералин, Ө.Тәнірбергенов, С.Донентаев шығармашылығы жөнінде де қайшылықты пікірлер үстем болып келді. Таланты жағынан әр қилы болғанмен, осылардың бәрінің негізгі бағыты бір еді, демократтық идея үшін, елдің азаттығы, тәуелсіздігі үшін, отаршылдыққа қарсы күрес - ХХ ғасыр басындағы ақындар шығармаларына ортақ тақырып болды. Осы адал пікірі үшін, халқын сүйгені үшін «ұлтшыл» атанды. Осылардың ішінде қоғамдық, әлеуметтік шындықты батыл, анық айтып, реалистік түрғыда суреттеуде Султанмахмуттың мойны озық тұрады. Оның шыншыл шығармаларында трагедиялық сарын басым келеді. Ол жан-жақты қыспақтағы, тарих көшінен кеш қалған қараңғы халқының трагедиясын көре білді. Ақын өзі халық өкілі болып жоқшылықтан, надандықтан шығудың, өнерге ұмтылудың қиын жолын кешті, көп ізденді, өзі айтқандай, «шындықтың ауылын іздеп», таба алмай адасты, бірақ оның ізденісінде тыным болған жоқ. Оның:

Іздедім, іздесем де таба алмадым,
Табам деп өзімді өзім неге алдадым?
Адамның адам аты ақталмайды,
Бейнет қып, бар білгенім - соны ангардым.

Немесе

Бұл күнде адасудан қоз ашпадым,
Не нәрсені қоздесем, тап баспадым, -
Дүниеден басқа рахат тілемеймін,
Кеш, арым, мен білместін адасқанын, -

деуі де сондықтан. Ары таза, пікірі ашық адамның заманы мен замандастарына айтқан сыры бұл. Сондықтан ақын өмірінің жеке детальдарын емес, оның негізгі даму, осы тенденциясын ғу керек.

«Айтыс» (1919) та осы жүйедегі дұрыс түсінілмей, әр қилы пікірге ұшырап жүрген поэманың бірі. Бұл - ақынның сонғы, әрі аяқтай алмаған шығармасы. Мұнда ол дала ақыны мен қала ақынын айтыстырып, сол арқылы қала мен даланың әрқайсысының өзіне тән артықшылығын және қайшылықтарын талдайды. Дала ақынының сөзін басымырақ ұстап, Султанмахмут соның аузымен қазақтың жерін, табиғатын, елін, ел басшылары мен батырларын, ақын-жазушыларын, салт-дәстүрін мақтан тұта жырлайды. Қазақтың тілі мен дүниетанымының биіктігін («байқасан қазақтың өзінде бар, дүниенің генийлігі, пайғамбары») суреттейді. Даланы ол қалаға қарсы қойып, оның ұ-шуын, адамдарының дала адамдарындай кенпейіл еместігін, жіктелушіліктің молдығын, әділетсіздікті ашып көрсетеді. Сірә, қаладағы өмірін оқу іздеп, үнемі жолы сәтті болмай, көп қиыншылықпен өткізген Султанмахмуттың қала туралы әсері жақсы болмаған болуы керек, ол қобіне даланы баса айтып, тіпті оның қорер қозға оғаш қертартпа әдет-салттарын, емші бақсы-балгерлеріне, «қайырымды байларына» шейін асыра мақтап жіберетіні қозға шалынбай қалмайды. Сонымен бірге қала ақынының аузымен ауылдағы алауыздық, барымтаның, партияның күштілігі, ғылым-өнер жоктығы сыналады. Жер мен бай күштінікі екені ашылады. Қала өнерін, білімін, келешегін мақтан тұтады. «Айтысты» мансұқтаушылар кезінде оның «феодалдық ескілікті мақтауын» тілге тиек етті. Алайда бүгін қона дәстүрлерімізді жаңғыртып, еліміз бен жеріміздің байлығына өзіміз ие бола бастаған тұста, елдік пен оны қорғау дәстүрлерін қайта қарап жатқан кезімізде, «Айтысты» қайта оқу, оны бүгінгі қерегімізге жарату әбден орынды болмақ.

Сүйемін туган тілді - анам тілін,
Бесікте жатқанымда берген білім.
Шыр етіп жерге түскен минутымнан
Құлағымға сіңірген таныс үнім.
Сол тілмен шешем мені әлдилеген,
Еркелеткен, «құлыным», «жаным» деген.
Сол тілменен бірінші білгізілген,
«Ана» деген сүйгендік сөз әніменен –

деген жолдар бүгін қалай актуальды естіледі! «Айтыс» - қазақтың ұлттық психологиясынан туган, соны жырлайтын шығарма. Нағыз поэзия қашанда әуелі халқына, ұлтына, сол арқылы адамзатқа қызмет етпек. Ойткені ол адамды сүйеге, болашаққа сенуге үйретеді, «Айтыстан» алатын тағлым да осындай. Мұнда да адал, шыншыл, ізденімпаз, драмалық шиеленіске толы, қуаныш-қайғысы аралас ақын тағдыры суреттелген.

«Адасқан өмір» (1918) поэмасының да негізгі сарыны - қоғамдағы әділетсіздіктің, теңсіздіктің себептерін ашу және теңдік жолын іздеуге талпыну. Султанмахмут бұл поэмасында жалпы қазақ ауылындағы әлеуметтік теңсіздіктің шенберінен шығып, бүкіл капиталисте қоғамға тән әділетсіздіктер жайын қозғайды. Сол қоғамның іріп-шіріп, азғындап бара жатқан белгілерін танып, адам баласының қанаудан құтылып, өз еңбегімен құн қорытын, өз талантын халық игілігі жолына жұмсайтын кезін - бақытты өмірді аңсайды.

Поэма 1918 жылдың аяқ кезінде жазылған. Бұл кезде ақынның туган жерінде Қолчак үстемдік құрып, Ресейдегі капиталист монархтық қоғамдық құрылысты сақтап қалу үшін күрес жүргізіп жатқан болатын. Султанмахмут ескі қоғамның негізі шіріп біткені, оның қайта жасауға мүшәсі жоғын батыл қорсетеді.

Поэма бес бөлімнен тұрады. Бұлардың бірі - адамның сәби шағын, екіншісі - жігіт шағын, үшіншісі - ұлғайған, тоқтаған кезін, төртіншісі - кәрілік кезін, бесіншісі - олған мезгілін суреттейді. Адам өмірінің барлық кезеңін суреттеу арқылы ақын өмір сүрген қоғам жағдайындағы адам тағдыры жайлы философиялық ой түйді.

Поэма лирикалық кейіпкердің атынан баяндалады. Лирикалық кейіпкер өзінің туган құнынан бастап, олғанға шейінгі өмірін әңгімелейді. Өмірде не қорді, әділеттілік пен әділетсіздік қайсы? Оны тудырып отырған жағдай қандай? Ақын осы сұрақтарға жауап іздей отырып, капиталистік қоғам кезіндегі адамның өмір сүру жағдайларын жан-жақты ашып береді.

Адам өмірі уайымсыз, кайгысыз, кіршіксіз таза сәбиліктен басталады. Ол кезде бала алдау, арбау, кайгы, дос, қас, бай, кедей, орыс, казак дегендердің ешкайсысын білмейді. Оның ұғымын кенейтетін, тәрбие беретін - орта, қоғам шындығы.

Мен сыйлар деп, дүние, келдім, міне,
«Бір жас» деп есігіннен ендім, міне,
Мен азатпын, мен ақпын, мен осемін,
Не қылсан да басымды бердім, міне.

Кім біледі, қоярсын еркімді алып,
Кім біледі, қоярсын қоркімді алып.
Кім біледі, бұл ерік, бұл қоріктің,
Жоғалғанын білмеспін қайда қалып.

Поэманың лирикалық кейіпкері өмірге осындай ұғым-түсінікпен, күдікпен келіп кіреді. Жігіт болып ес жиган кезде де ол өз ортасынан ынғайлы кәсіп, өз өмірі мен халық мүддесін қабыстыратын пайдалы жол таба алмайды. Ол бай болуды да, әкім, әскер басы, ғалым болуды да тандап, байқап қореді. Бірақ осының ешкайсысынан өз басына қажет азаттық пен әділеттік таппайды. Сөйтіп олардың бәрінен безіп шығады.

Ақын кейіпкердің аталған жолдарды тандаудан бас тарту себебін қоғамдық әділетсіздік фактілерімен дәлелдейді. Бұның бәрі адал еңбек жолы емес, алдамшылық жолы деп түсінеді.

Жоқ, байымас брі күнде адал еңбек,
Біреу байыса, біреулер кедейленбек.
Кімде-кім тез байыса қолына ағып,
Кім кедей болса, соның малы келмек.

Несі бақыт алдап ап, арбап алып,
Өз малын оздеріне қайтып бермек.
Қоз жасы, бишараның маңдай тері,

Жиылып, байытпай-ак койсын мені.
Мал біте ме, адамды малдай кылмай,
Малдан баска кормейтін дәннені, -

деген ой оны байлыктан безіндіреді. Хәкім болсам, елді аузыма каратсам, «Максаты бір-біріне қайшы топты бауыр гып, тату өмір сүргізсем», - деп ойлайды ол. Бірақ мұның да ретін таба алмайды.

Өмірдің бұл түрінде ешбір әкім
Мүмкін емес әділдік қылуға елге.
Себебі: тастап әкім бола алмайды,
Байлар мен молдалардың сөзін жерге
Қышті таптын ыңғайын қылмасқа жок,
Мүбәда әкім болсам егер мен де.
Бір сағат та қыла ма, мені әкім,
Болыса бастасам мен қышкі кемге, -

деп ойлап, әкімдік бақыт емес, ол байларға малай болу, бұл - қорлық деп, бұдан да бас тартады.

Бұдан кейін әскер басы, қолбасшы болуды ойлайды. Бірақ капиталистік қоғамда бұл да бақыт емес:

Найзаның қышыменен жанған бақыт,
Бір кезде найза ұшында ошпеске жок.

Соғыс - ақын ұғымында, жазықсыз қан тоғу. Поэманың бұл бөлімінде ол капиталистердің байлығын молайтуға империалист соғыстың қалай көмектесіп жатқанын жазады.

Керек-жарак бәрі де қымбаттанар,
Соғыстың шығындарын елге салмақ.
Мүқтаждық халдерінен пайда алуға,

Бір жактан саудагерлер салар кармак.
Согыс болса жаугандай коктен алтын,
Капиталист, байларга әдейі арнап.
Бас котерер еркегі согыста боп,
Шаруа істелмей, кедейлер муктажданбак.
Коктен жауып тургандай онай жолмен,
Байларга сол муктаждын малы бармак.

Лирикалык кейіпкердің сонгы арманы - галым болу. Ол адам ауру кормей, картаймайтын болса, мал кыратын ауруларды да емдесем деп киялдайды. Бірақ ол адам канайтын когамда ғылымнын табысы халык игілігіне аспайтынын ескере отырып, бұдан да безіп шығады,

Бірақ бүгін ғылымнын тапкандары,
Пайдасын корсеткен жок кедейге әлі.
...Бұл калыпта ғылымды пайдалы деп,
Алгыс айтып турган жок жаннын бәрі.

Жігіт боп когамга кіріп, кәсіп тандаганда осынын біріне тоқтамаган лирикалык кейіпкердің ой-түйіні, ен алдымен, әділ когам іздеуге саяды. Мұны ол «негізгі іс» деп атайды.

Ендеше мен жабысам негізгі іске,
Әділдікте - бар негіз, бак та, күш те.
Каргаймын әділдіктен баска жолды,
Онім түрсын, кірмесін түнде түске, - дейді.

Поэманын кейіпкері іздейтін ендігі жол қандай болмак? Оны табу жолында кейіпкер не істеу керек? Бұл мәселе Султанмахмутты қатты ойландырады. Ол озінін ендігі өмірін осыған арнауға серт береді.

Бар адам жерден тамак алмак үшін,
Жиылып бірге күшін салмак үшін,
Бірі енбек қып, бірі оны жатып жемей,

Теп-тегіс бұл жұмысқа бармақ үшін...
Әділдік, ұлт деген сөз, дін деген сөз,
Залымдық жем болмауға қармағы үшін.

Істелер мұнан былай менің ісім,
Жұмсалсын сол ниетте барлық күшім.
Мен гашықпын қоруге әділдікті,
Тегіс қылып қоркейткен өмір түсің.

Султанмахмут өзі ансаған әділет жолы - адамзатқа теңдік әкелетін, шын бақытты өмір алда деп үміттенеді. Оның өз ұғымындағы сипатын береді.

Ол өмірде бірді-бір алдау болмас,
Жағынып арды ақшаға жалдау болмас.
Ешкімнен достық таппай, қастық қоріп,
Бар адамды сайтан деп қарғау болмас.
Қара күшпен жөніліп, қайғы басып,
Олгісі кеп, өмірден зарлау болмас.
Адамдағы сан қуат, тапқыш талант,
Гүл шашпай, жеміс бермей қалмау болмас.
Өкіммін, күдайшылмын, әскермін деп,
Еңбексіз еңбекшілді жалмау болмас.
Не кәрілік, не бір апат келген күні,
Қошеде қайыршы боп сарнау болмас.
Бір тілім нан алуға байды мақтап,
Жалынып түс-түсінен андау болмас.
...Таудай үміт нәм талап орындалар,
Еш еңбек бұл күнгідей жанбау болмас.
Жұмысқа кем қозбенен қарау болмас,
Жұмыссыздық қорлық деп санау болмас.
Жұмысшылық күлға қас, бір мырза деп,
Еңбекшінің еккенін талау болмас.
Мен аз деймін қоруге осы өмірді,
Келіндер бақ іздеуші, болсан жолдас.

Султанмахмут ансаған әділ қоғамның белгілері социализмге жақын келетінін аңғару қиын емес. Бұл - оның шығармашылық жолындағы ірі табысы.

Поэманың соңғы бөлімдерінде («Мен тоқтадым», «Мен кәрі», «Мен өлік») Султанмахмут

адам өмірінің осы кезеңдеріндегі ерекшеліктеріне, оның қоғаммен байланысына, өмір ағымындағы орнына көңіл бөледі. Оның кейіпкері жасы ұлғайған, тоқтаған шағында да әділдік жайындағы ойын қайталайды. Бұл өмірде әділдік таппаған ол о дүние бар болса, онда да осы күресін тоқтатпайтынын айтады. «Бай жағы жүз мың болса, кедей - жалғыз, қорықпай жалғыз жакта қалар едім», - дейді. Кейіпкер әрекетінде өзінің күреспен өткен өмірін шолу, ойлану басым.

Поэманың бұл бөлімдерінде Султанмахмут адамның қоғамнан «қартаймайтын, өлмейтін орын табуын» сөз етеді. Бұл - өз заманында қоғамға, келешекке пайдалы іс істеп, өлмес атағынды қалдыр деген сөз. Лирикалық кейіпкер өз дәуірінде мұндай бақытқа жете алмайды. Ақын осы негізде қоғам мен адам арасындағы қайшылықты ашады. «Мен кәрі» бөлімінде ол «жұрт үшін өткен қызмет, еңбегім жоқ», «тым болмаса, қалмады-ау ешбір ісім, мені айтып жұрт сағынып шолдегендей» дегенді айтады.

Бұл бөлімдерде адам өмірінің кәрілікпен байланысты өзгерісін ақын шеберлікпен суреттейді.

Жалпы алғанда, «Адам өмірі» - ескі құрылыс жағдайында іздеген бақытын таппаған адамның трагедиялық күйін шебер суреттеген, одан құтылудың жолын аңсап, болашақ әділетті қоғамның сипаттарын бейнелеген терең мағыналы туынды. Ақын осы негізде адам өмірінің адасушылық себептерін, оның өмір сүріп отырған қоғамымен бітпес қайшылыққа келуін ашады. Адам өмірінің мән-мағынасы жайлы философиялық ойлар түйеді.

«Кедей» поэмасы (1919) да осы ұлгідегі қазақ кедейінің сыры мен мұны. Онда да лирикалық кейіпкер өз басынан кешкен өмір откелдерін әңгімелеп, өз бақытын таба алмай қиналады. Ауыл кедейінің тағдырына әсер етіп жатқан әділетсіздіктің көріністерін ақын жан-жақты ашып суреттейді. Ол бай малын бағып, жалшылықта, қорлықта өткен өмірін, қалаға барып өндірістің ауыр жұмысына жегіліп, тапқаны тамағына жетпей қиналғанын еске алады. Мұның бәрін ақын нақты сурет арқылы ашады. Осынан үмітсіздікке түскен кедей тағдыры, өмір қайшылықтары жайлы ойланады. Өзін бай баласымен салыстырып, екі жағдайда екі түрлі өмір кешкен адамдар тірлігіндегі әділетсіздікті көреді.

Анау Жакып сән түзеп сауық құрған,
Құрдасым емес пе еді бір күн туган.

Мен туганда табылмай кара сабын,
Ол туганда иіс сабын тәнін жуган.

Мундай әлеуметтік сұрақтарды түсінуге Султанмахмут кедейі дайын емес. Ол әділетке жету жолын білмейді. Соған карамастан ескілікпен, әділетсіздікпен шығысып, оң ортасынан болініп шығады. «Жүрегімді белгісіз нәрсе қысып, шақырып түр, мінеки кеттім сонда» дейді. Оқуды мақсұт тұтады. Поэма әділет жолын көп іздеген Султанмахмуттың да оң заманымен сыйса алмай, алдан жана өмір күткенінің белгісі сияқты.

Султанмахмуттан қалған мұра біздің ұлттық әдебиетіміздің жана кезенінің - ХХ ғасырдың басындағы дәуірдің шындығын, қоғамдық ой-пікірдің дамуын түсінуге үшін аса маңызды. Ұлы ақындар пікірі қашан да ойды қозғайды, жанға азық береді, пікірге талғам дарытады. Бірақ оны түсіну де оңай бола бермейді. Сол сияқты біз де Султанмахмут өмір сүрген, ол жырлаған заман шындығын бірден түсіне алмай, көп адастық. Ақынның ортасын, оның неге сол ортамен оқпелескенін, алысканын жете ұқпадық. Ендігі мәселе - осыларды саралап қарауда, түсінуде. Оған Султанмахмуттың оң шығармалары, әсіресе, олардың осы күнге шейін жарияланбаған бөлігі көмекке келмек.

Султанмахмуттан қалған мұра әр салалы. Онда лапылдаған от сезімді лирика да, автордың сыншылдық тенденциясын айқын танытатын қуатты эпикалық туындылар да, оң заманының сыншылдық ой-пікіріне үн қосқан мақалалар мен очерктер де мол. Мұның бәрі қазақ әдебиеті ұлт тағдырын тілге тиек ете бастаған заманда әдебиет жанрларының туып жетіле бастағанының күәсі. Султанмахмут - әдебиетіміздің бұл саладағы ізденістеріне, сондай-ақ реализмге жетілуіне үлкен үлес қосқан ақын. Оның реализмі бұлтасыз, жалтасыз айтылған шындыққа, әлеуметтік тіршіліктің шынайы суреттеріне негізделген. Оның тенденциясы да сыншыл.

Султанмахмут - оң бетімен ғажап көп оқыған және ғылымның әралуан саласынан хабардар қаламгер. Сонау ескі Египеттің фараондарынан бастап Николай, Вильгельмдермен, Шыңғыс, Бонапарт жорықтарымен, ғылымда үлкен жаналықтар ашқан Эдиссон, Луи Пастер еңбектерімен оның таныс болғандығы шығармаларынан айқын көрінеді. Жалғыз оң халқы немесе кітаптарын көп қарастырған орыс, Еуропа елдері ғана емес, жалпы Шығыс, әсіресе Қиыр Шығыстағы Жапон елінің даму тарихы жайлы жазғандары да қатты тандандырады.

«...Тегіс жұмыла іске кіріссек, 20-30 жылда Еуропаның білгенін біліп, Еуропа қатарына

косылып кете алуымызга тарихтан жапондар мысал бола алса керек. Мунан 58 жыл бұрын 1860 жылдагы жапондар жайынын осы күнгі біздің казактын жайынан неменесі артық еді? Жапондар осындай халінен 35-40 жылда ержетіп, Еуропа халіне келді... Өрине, жапондар осы халіне Еуропаның пісулі аспай даяр онерін алумен жылдам жетті. Біздің де солай жетуіміз үшін тегіс жұмыла үйренуіміз керек. Солай болған сон мектеп, медресе, газет, журнал, кітаптарымыз қобейіп, Еуропадагы адам баласының ауыр күнқорісінен күтылып, бакытты болуына себеп болатын ғылымдарды үйрете беру керек», - деп жазды ол озінін «Социализм» атты макаласында.

Замандастарының айтуынша, ол омірінің сонғы шагында Маркс пен оның жолын куушылар еңбектерін ден қоя оқыған. Демек, сол кезде Ресейге кен тараған қоғамдық, әлеуметтік әдебиеттермен Султанмахмуттың таныс болғаны даусыз. «Адамның өмірі» поэмасындагы әлденеше шумақтар, кейбір жолдар да бұған дәлел бола алады. Поэмада келтірілетін капиталисте, социалистік қоғамдардың принциптерін Султанмахмут өз басынан ойлап шығарған жоқ, сол қоғамдар туралы жазылған әдебиеттерді оқуының нәтижесінде тапты.

...Жоғалсын бұл «сенікі», «менікілік»,
Осы ғой адамзатты қырган індет, -

дегенде ол социализм принциптерін уағыздайды. Бірақ Султанмахмут социализмі кітаптан оқыған күйінде қалды.

Султанмахмут шығармаларын жинау, бастыру, зерттеу ісінің де өзекті тарихы бар. Бұл үлкен істің басында Жүсіпбек Аймауытов сияқты ұлы жазушымыз тұр. Ол 1927 жылы 15 қарашада Мәшһүр-Жүсіпке жазған хатында «Султанмахмут сөздерін былтыр түгел жинап, үлкен кітап қылып, баспаға бергенмін. Одан «басылады» деген хабар алып отырмын», - деп жазыпты. Алайда кітаптың жарық қорына тағдыр Жүсіпбекке жазбады. Ол 1933 жылы ғана Жүсіпбек жазған алғы сөзбен, түсініксіз жарық қорды. Одан бергі дәуірде Султанмахмут шығармалары бірнеше рет басылды. Оны зерттеу саласында Б.Кенжебаев, Ы.Дүйсенбаев, Д.Әбішев, С.Мүқанов, К.Жүмалиев, Е.Ысмайылов, Т.Әбдірахманов, Ш. Сәтбаева, К.Шәменов, А.Еспабетов сияқты әдебиетшілер едәуір еңбек етті. Қазіргі ұлттық әдеби мұраға деген жана қозғалыс қалыптаса бастаған тұста Султанмахмут шығармалары толықтырылып қайта басылып, зерттеле бастады.

Ол XX ғасыр басындагы демократтық әдебиеттің ірі өкілі болып табылады.

**КАЗАК ӘДЕБИЕТІНІН ТАРИХЫ. ОН ТОМДЫК. АЛМАТЫ: КАЗАКПАРАТ, 2006. – т. 6.
– 249 – 292 б.**